

MÁSODIK SZAKASZ.

TUDOMÁNYOS IRODALOM.

I.

Hittudományi irodalom.

1. Magyar nyelven.

E tér volt az, melyen a hanyatlás leghamarabb volt észrevehető. A Pázmányok, Eszterházyak, Káldiak kihaltak, s nem volt, a ki pótolta volna őket. A hittudomány mezeje éppen nem hevert ugyan paragon, mert sok író volt, ki e téren működött, de munkáik vagy gyarló nyelvű fordítások, vagy kevés becsű eredetiek voltak. A szónoki tűz nem aludt ki papjainkból, hanem a többség silány, hízkelkedő halotti beszédekre pazarolta. Az élénk, sokszor személyeskedő, goromba, de magas vitatkozó-irodalom a XVII. század nagy férfaival sirba szállt; a XVIII. században alig találkozunk egy-két vita-irattal, s ezek is csak hibáikkal juttatják eszünkbe az elmúlt korszakot. De csodálhatjuk-e ezt, mikor a cáfolandók is hiányzottak? Erkölcsi munkák, szónoklatok, egy-két bibliafordítás, s néhány vita-irat, — ebből áll e korszak magyar hittudományi irodalma.

Elméleti művekkel, vagy legalább olyanokkal, melyek e névre tartanak igényt, csak a katolikusoknál találkozunk. Demeter Márton¹⁾ gyulafejevári nagyprépost, tudományáért nagy tiszteletben álló férfiú, ki az alább említendő Kolozsvári Pált a Socinus hitéről a katolikusra téríté, a háromszemélyű egy istenről adott ki egy munkát, mely tulajdonképen vita-irat az unitáriusok ellen, azért alább a polemiák közt újra meg lesz említve. A munka címe: „A szent háromságnak egy, igaz, örök és egyenlő istenségéről való római közönséges és apostoli szentegyháznak üdvösséges hiti“ (Kolozsvár 1732.) Sok eredetiséget nem kereshetünk benne, mert járt uton halad. — Bernard Pál²⁾ minorita munkája az oltári szentség védelmére: „Lelki beszélgetés, melyben az mutattatik meg, hogy a Krisztus Jézus az oltári szentségben maga tulajdon valóságos szent testét és véréát adja nekünk eledelül“ (Kassa 1735), — úgy látszik szintén polemikus irat. Még egy ily tárgyú műve van, melynek címe: „Az úr vacsorája felől“ (Kassa 1735.) — Rajcsányi János³⁾ jezsuita (1671—1733) a hitről irt: „Az igaz és nem igaz

¹⁾ Horányi Memoria Hung. I. 491. Benkő Transsylvania II. 446. Katona Hist. Crit. XXXVIII. 856. Fasc. Eccl. 1842. II. 132. Pauer. Egyh. rend. érd. 446. Lányi. M. clerus érd. II. 99. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 8.)

²⁾ Molnár Magyar Könyvház VII. 1795. 52. Sándor Magyar Könyvesház. 88. Katona Hist. Crit. XXXVIII. 851.

³⁾ Horányi Memoria Hung. III. 135. Katona Hist. Crit. XXXVIII. 883. Fasc. Eccl. 1842. II. 140. Lányi. M. clerus érd. II. 93.

hitnek próbaköve.“ (Nagyszombat 1724), mely hasoncimű munkájának (Opusculum de vera et falsa fidei regula) fordítása. Ez az egész, a mit e téren felmutathatunk, s ennek is kevés belső értéke van, ha az előbbi kor irodalmával egybevetjük.

Egészen egyedül áll e kor irodalmában Mikes Kelemennek¹⁾ kéziratban reánk maradt liturgica-szerű műve: „Katechismus formájára való közönséges oktatások, melyekben röviden megmagyaráztatnak a szentírásból, a traditióból a vallás hitágazati és keresztényi tudományok, a szentségek, imádságok, ceremóniák, az anyaszentegyháznak szertartási és szokási“ (1744.) Kútforrásokul szolgáltak e munkához: Augustinus, Hieronymus, Cyprianus, Ambrosius, Chrysostomus, Concilium Toletanum és Tertullianus.

Az erkölcsi, buzgalmi iratok, s hasonló tárgyúak nagyobb számmal vannak képviselve. Első helyen a nagynevű jezsuitát, Pázmány méltó rendtársát, Faludi Ferencet²⁾ kell említenünk, ki nagyobbreszt csak fordításokkal tűnt ugyan ki e téren, de fordításai remek nyelvükért is, mely majdnem páratlanul tündöklék ama korban, megérdemlik az említést. Különben erkölcsi munkái³⁾

¹⁾ Pulszky F. Mikes Kelemen kézíratairól. (Kisfaludy-Társaság Évlapjai X. 1874—5. 154.)

²⁾ Horányi Memoria Hung. I. 661. Katona Hist. Crit. XXXIX. 949. Balogh Pál. A philosophia hazánkban. (Philos. Pályám. I. 1835. 67.) Fasc. Eccl. 1842. II. 132. Pauer i. m. 461, 464. Toldy. Magyar Költők Élete I. 136—160.

³⁾ Többeket Révai adott ki együtt Pozsony 1787. „Minden Munkáit“ Toldy a „Nemzeti Könyvtárban“ Pest 1853.

nem is annyira fordítások, mint inkább átdolgozások, mert az eredetit nem követte szolgai hűséggel, hanem a hol jónak látta, bővítette, rövidítette, a mi nem nyerte meg tetszését, azt helyesebbel pótolta. Maga mondja az „Udvari ember“-ben: „Egyről követem . . . a kegyes olvasót: ne nehezteljen, ha fordításomban néha csak mellette találtam járni a spanyol autornak; ki akadékos, szeges munka, az idegen nemzetnek nyelve járását, és annak tulajdonát, szakasztott úgy magyarosan ejteni!“ Faludinak ezen eljárása igen észszerű és dicséretes, mert ha van valami, a mi a nyelvet művelheti, úgy a fordítás bizonyosan az, de viszont, ha van valami, a mi ronthatja, úgy a szolgai fordítás az, a mely lassú, de biztos méregként öli el a nyelv legszebb szövegeit, kifejezéseit. Faludi erkölcsi művei gyakorlati irányúak; nem hirdet bennük elvont, homályos theologiai igazságokat, hanem az életet tárja elénk teljes valóságában, s oktatásait az emberi cselekedetekhez fűzi. Bővebben nem szükséges róluk szólnunk, mert terjedelmesebb ismertetésüket a széppróza rovatában találja az olvasó.

Ide tartozik a nagyhirű és nagytudományú Molnár János¹⁾ is, ki e térre sem mulasztá el kiterjeszténi munkásságát. Molnár János Csécsényben, Györmegyében született, 1728-ban. Családi neve Szabó volt, s a Molnár nevet atyja foglalko-

¹⁾ Bod. M. Athénás 92. Horányi Memoria Hung. II. 657. Merkur von Ungarn 1786. 1043. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 303 Tud. Gyűjtemény 1820. IX. 60. Fessler Gesch. X. 439. Lányi i. m. II. 92.

zásától vette. Alsóbb iskoláit Győrött és Pozsonyban végezte, s 1745-ben belépve a jezsuita rendbe, Szakolcán, Grácban és Kassán tanult. Legkedvesebb tanulmányai voltak: a költészet, szónoklat, történet, természettan, bölcsélet és theologia. Tanuló évei végeztével előbb Sáros-Patakon, azután Kassán, Esztergamban s Budán tanárkodott. 1759-ben áldozópappá szentelték és Nagyszombatban az erkölcsstan és szónoklat tanításával bízták meg. Tanított és igazgatta később a gymnasiumot több helyen, u. m. Győrött, Kolozsvártn, Budán, hol egyszersmind az egyetemi tanács ülnöke is volt. Rendjének fölösztatása után szombathelyi tiszteletbeli kanonok, királyi tanácsos, bélakúti apát, majd szepesi kanonok lett, s e tisztséget haláláig, 1804-ig viselte. — Két művét sorolhatjuk ide, u. m. „Az megtérő reformatus elmélkedéséről“ (Nagyszombat 1763), és „Az igaz penitenciatartó bűnösnek eleven példája“ (U. o. 1763.), mely utóbbi egy olasz jezsuita munkája után készült. Mind a két műve engesztelő keresztényi hangon szól, távol a vallási türelmetlenségtől, mely igen sok társát áthatotta. — Kevesebb értékű az árvai születésű nyitrai püspöknek, Gusztinyi Jánosnak ¹⁾ terjedelmes „Üdvösség mannája“ (Eger 1759), mely tulajdonképen a vita-iratok közé tartozik. (L. alább.) — Nagyobb dicséretet érdemel Bertalanfi Pál ²⁾

¹⁾ Horányi Memoria Hung. II. 51. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 186. Katona Hist. Crit. XXXIX. 955. Fessler Gesch. X. 397, 439. Lányi i. m. II. 93.

²⁾ Horányi Memoria Hung. I. 284. Fasc. Eccl. 1842. II 131.

jezsuitának munkája: „Keresztény bölcsesség, avagy az okos istenes keresztény bölcseségre mindenféle oktatások,” (Nagyszombat 1754—58) nemes erkölcs-tanáért és csinos előadásáért. — Több erkölcsi munkát írt Kolozsvári Pál ¹⁾ kolozsvári és nagyszombati jezsuita tanár, kit a fennebb említett Demeter Márton birt rá az unitárius vallás elhagyására. Nevezetesebbek művei közül: „Házát kősziklán építő bölcs ember.” (Kolozsvár 1730.) „Keresztényi oktatások.” (Kolozsvár 1744.) „Mennybe vezető út.” (Kassa 1751.), melyek vallásos elmélkedéseket és oktatásokat foglalnak magukban. — Mikés Kelemennek ²⁾ kéziratai között is több vallás-erkölcsi tartalmú művet találtak, milyen pl. „Az ifjak kalauza keresztény ájtatosságban.” — Említést érdemel még Barna János ³⁾ váci kanonoknak: „Krisztus Jézus iskolája” (Nagyszombat 1714) című munkája. Továbbá Fodor Mihály ⁴⁾ nagyszombati, trencsényi, egri, később kassai tanárnak (1709—1775) műve: „A bűnös embernek megtérése az igaz poenitentia tartásának módja.” (Nagyszombat 1746.) — Horváth Gábor ⁵⁾ jezsuitának

¹⁾ Katona. Hist. Crit. XXXVIII. 871. Fasc. Ecccl. 1842. II. 136. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 8.)

²⁾ Pulszky F. Mikes Kelemen kéziratairól. (Kisf. Társ. Évl. X. 1874—5. 154.)

³⁾ Katona Hist. Crit. XXXVIII. 848. Fasc Eccles. 1842. II. 130.

⁴⁾ Katona Hist. Crit. XXXIX. 952. Fasc. Ecccl. 1842. II. 132.

⁵⁾ Katona Hist. Crit. XXXVIII. 866. Fasc. Ecccl. 1842. II. 134.

(1669–1740) két műve: „Egy mennyei hazánkba vezető magyar angyalka“ (Kassa 1724), mely szent elmélkedéseket, és „Lelki szemgyógyító“ (Kassa 1725), mely oktatásokat tartalmaz a szentek tiszteletéről, s Szerdahelyi Gábor latin munkája után készült. — Baranyi Pál¹⁾ jezsuitának „A szentek lajstroma“ (Nagyszombat 1713) című munkája, Grosecz István után fordítva, mely szent elmélkedéseket foglal magában az év minden napjára. Baranyinak ezenkívül több vallás-erkölcsi tartalmú irata is van, de azok még a megelőző korszakba esnek. És végre egy nőíró: Ozolyi (valódi nevén Frangepán) Flóra érdemel figyelmet, ki az apáca-kolostor magányában buzgalmi műveket írt, melyek közül „A halandó testben szenvedő halhatatlan istennek históriája“ több kiadást ért. (Utoljára Egerben 1776. jelent meg.)

A vitázó irodalom mind mennyiségre, mind minőségre nézve rendkívül szegény. A fennemlített Demeter Márton²⁾ fehérvári nagyprépost műve: „A szentháromságnak egy, igaz, örök és egyenlő istenségéről“ (Kolozsvár 1732), mint mondók, az unitáriusok ellen intézett polemia volt. Ügyszintén vita-irat Gusztinyi Jánosnak³⁾

¹⁾ Horányi Memoria Hung. I. 115. K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 848. F a s c. E c c l. 1842. II. 129.

²⁾ Horányi Memoria Hung. I. 491 Benkő Transsylvania II. 446. K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 856. F a s c. E c c l. 1842. II. 132. L á n y i i. m. II. 92. P a u e r i. m. 446. S z i l á g y i S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle 1859. VI. 8.)

³⁾ Horányi Memoria Hung. II. 51. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 186. K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 955. Fessler Gesch. X 397, 439. L á n y i i. m. II. 93.

„Üdvösség mannája“ (Eger 1759) is, Helmeczy István kőrösi reformatus prédikátornak Miaburgban 1743-ban megjelent „Igasság paissa“ ellen. Végre még Gál Tamás¹⁾ minorita hittanár irt egy vitairatot a protestánsok ellen, mely Kolozsvártt 1741-ben jelent meg.

Az egyházi szónoklat sokkal több művelőre talált. Közülük itt csak a főbbeket említjük meg; a végtelen sok, éme lyitő dicséretekkel tele tömött halotti beszédet egészen elmellőzzük, mivel az irodalmi színvonalat ritkán közelítik meg. Az első hely az ékesszólásáról híres veszprémi püspököt, Biró Mártont²⁾ illeti meg, ki két kötet vasárnapi egyházi beszédet adott ki e latin cím alatt: „Micae et spicae evangelico-apostolicae“ (Győr 1756.) Még terjedelmesebb „Ünnepnapokon, diaeták alkalmatosságával, s egyéb jeles napokon mondatott külömb-külobmféle szép prédikációk“ című gyűjteménye. (Győr 1761.) — Nem kevésbbé lelkes egyházi szónok volt Bertalanfi Pál³⁾ jezsuita. Született Pullyán, Sopronmegyében 1706-ban; a rendbe lépése után Kassán és Nagyszombatban tanult, azután Gyöngyösön, Ungvártt, Pécssett, Eger-

¹⁾ Benkő Transsylvania II. 448. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Budapesti Szemle VI. 1859. 9.)

²⁾ Horányi Memoria Hung. I. 300. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 185. Fessler Gesch. X. 440. Paueri. m. 348, 449, 462. Lányi i. m. II. 92.

³⁾ Molnár. M. Könyvház VIII. 1796. 29. Horányi Nova Memoria I. 445. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 185. Kato na Hist. Crit. XXXIX. 941. Paueri. m. 464. Lányi i. m. II. 92.

ben és Székes-Fejérvártt tanított és szónokoskodott. Meghalt Komáromban 1765. Szónoklatai „Mindennapi kenyér, mely mind kisdednek, mind korosnak lelki táplálására apróra tördeltetett“ (Nagyszombat 1753.) cím alatt jelentek meg. — Szabó István¹⁾ Egerben született 1695-ben; a jezsuita rendbe lépven, Komáromban, Kolozsvártt és Kassán tanított, azután magyar hitszónok volt Nagyszombatban. Meghalt 1753-ban. Számos beszédet mondott, melyeket különféle címek alatt bocsátott közre, u. m. „Prédikációk, melyeket a böjti vasárnapokon mondott“ (Sopron 1743), és „Három esztendőre való vasárnapi prédikációk“ (Nagyszombat 1746.) Kár, hogy beszédei nem oly nagy értékűek, mint a mily számosak. — Sokkal jelesebb szónok volt a pálos rendi szerzetes Csúzy Zsigmond²⁾, kinek Horányi szerint³⁾ nem volt párja Magyarországon az ékesszólásban. Egyházi beszédeinek igen különös címeket szeretett adni, mint: „Zengedező sípszó“ (Pozsony 1723), egy 77 beszédet tartalmazó terjedelmes kötet. „Lelki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönyözött három kenyér.“ (U. o. 1724), mely nem kevésbé terjedelmes gyűjtemény. — „Evangeliomi trombita.“ (Pozsony 1723.) „Kosárba rakott

¹⁾ Horányi Memoria Hung. III. 309. Katona Hist. Crit. XXXIX. 102. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 185. Fasc. Ecccl. 1842. II. 142. Pauer i. m. 448, 454. Lányi i. m. II. 96.

²⁾ Horányi Memoria Hung. I. 452. Katona Hist. Crit. XXXIX. 896. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 185. Pauer i. m. 450. Lányi i. m. II. 96.

³⁾ Nova Memoria I. 734.

aprólékos morzsalék." (U. o. 1725.) „Egész esztendőre való hármias prédikációk." (U. o. 1725.) stb. — Kelemen Didák ¹⁾ baksafalvi születésű székely minorita (1663—1744) magyar szónoklatokat adott ki e cím alatt: „Búzafejek, melyeket az evangyéliomi aratók után felszededetett" (Kassa 1729.) — Gyalogi János ²⁾ jezsuita (1686—1761), Kolozsvártt a bölcselet tanára és 34 évig különböző helyeken magyar hitszónok, kit latin verseiről is ösmerünk, hat kötet egyházi beszédet tett közzé (1754), melyek közt fordítások is vannak, mint Csete István szónoklatai a magyar szentekről és szűz Máriáról. Nyelve ékes volt, de még sem keresett, azért magyar Cicerónak nevezték, és sokan hallgatták a más vallásuak közül is.

A protestánsok hittudományi irodalma még szegényebb, különösen elméleti művekben. Bél Mátyásnak van egy ide tartozó munkája ³⁾: „Rövid summája az egész keresztyéni tudománynak" (Halle 1753), mely azonban nem eredeti, hanem Freytingshausen János Anasztáz után készült. — Diószegi János ⁴⁾ hévizi, később sárospataki helvét hitvallású lelkész magyarra fordította Grotius Hugo művét: „De veritate religio-

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXXVIII. 896. Benkő Transsylv. II. 454 Sándor. M. Könyvesház 83. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 8.)

²⁾ Katona Hist. Crit. XXXIX. 955. Fasc. Ecccl. 1842. II. 133. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 9.)

³⁾ Sándor. M. Könyvesház 109.

⁴⁾ Horányi Memoria Hung. I. 520.

nis christianae“ és egy függelékkal, mely a helvét hitvallás igazságáról szól, közrebocsátotta Miaburgban 1732.

Vallás-erkölcsi munkákban a protestánsoknál sincs hiány. Borosnyai Nagy Zsigmond ¹⁾, ki hét évet töltött külföldi egyetemeken, azután a nagy-enyedi collegiumban hittudományt, egyháztörténetet és természeti jogot adott elő, (megh. 1747.) irt „A keresztény embernek papi tisztiról, annak is legnemesebb részéről, a könyörgésről.“ (Amsterdam 1736.) Kicsiny, de alapos munka, melyben minden keresztény embert papnak, prófétának mond, kinek bizonyos kötelességei vannak; tanításokat ad az imádságról, az imádkozás módjáról stb. — Sóos Ferenc ²⁾ kolozsvári református püspök (1670–1720) kiadott egy vallás-erkölcsi munkát e címmel: „A döghalál isten harca az emberekkel“ (Kolozsvár 1720), mely latin fordításban is megjelent. E munkában „megmutatódik, mint győzedelmeskedik isten a testen, miképen forgassa ember magát e harcban, és minémű hadikészülete légyen, arra oktattatik.“ — Az „ördögös“ hírében álló Hatvani Istvánnak ³⁾, ki

¹⁾ Bod. M. Athénás 53. Horányi Memoria Hung. I. 322. Benkő Transsylvania II. 464. Wespriemi Succ. Medicor. Biogr. III. 136. Siebenb. Quart. VI. 1796 108. Katona Hist. Crit. XXXVIII. 853. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (B. Szemle. VI. 1859. 12.)

²⁾ Horányi Memoria Hung. III. 289. Benkő Transsylv. II. 498. Katona Hist. Crit. XXXVIII. 887. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 10.)

³⁾ Bod. M. Athénás 102. Wespriemi Succ. Med. Biogr. Cent. II. Pars I. p. 5.

különben más téren tűnt ki, szintén van egy ide tartozó munkája: „Az úri szent vacsorára megtanító könyvecske.” (Basel 1760.) — Vargyasi Dániel István¹⁾ br. több erkölcsi munkának szerzője, milyen pl. „Az örök életre vezető egyenes út” (Enyed 1765.) De jelentékenyebbek latin munkái, melyekre még visszatérünk. — Szathmári Paksi Mihálynak²⁾, kinek alább a polemikusok közt is lesz helye, ide tartoznak: „Elmélkedései Jób XVIII. könyvéről.” (1723.) — Szenicei Bárány György³⁾ a bibliafordító és Sartorius (Szabó) János⁴⁾ eperjesi evangélikus prédikátor mint fordítók léptek fel e téren. — Végre még két írónőt kell megemlítenünk, kikkel vallásos kedélyük erkölcsi művek írására ragadtatott tollat. Az egyik Bethlen Katalin⁵⁾ grófné, előbb Haller Lászlónak, utóbb Teleki Józsefnek hitvese. (1700—1759.) Nagy kedvelője volt a tudományoknak, nevezetesen az orvosinak, s a fűvészet iránt különös hajlamot mutatott. Szép könyvtára is volt, mely az enyedi collegiumra szállt. Második férje halála után nem lépett többé házasságra, hanem szent

¹⁾ Benkő Transsylv. II. 470. Siebenb. Quart. VI. 1796. 229.

²⁾ Benkő Transsylv. II. 289. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. II.)

³⁾ Wallaszký Consp. Reip. Litt. 297.

⁴⁾ Ű. o. 299.

⁵⁾ Weszprémi Succ. Med. Biogr. I. 18. Benkő Transsylv. II. 510. Siebenb. Quart. V. 1796. 297. Remény 1851. II. 188. Ifj. Fejérpataky L. Magyar tudósok és írók a 16., 17. és 18. században. (Magyarorsz. és a nagy világ 1875. 487.)

elmélkedésekkel tölté idejét, s ezeknek eredménye egy vallás-erkölcsi munka volt, mely Szebenben, 1751-ben jelent meg e cím alatt: „Védelmező erős paizs, melylyel a kísértetek tüzes nyilai ellen oltalmazhatja magát az ember.“ — A másik író nő vargyasi Dániel Polyxena ¹⁾, Dániel István báró leánya, ki Pictet erkölcsstanát és atyja „Monita paterna“ című munkáját magyarra fordítá. Amaz megjelent „A keresztény ethicának sommás veleje“ cím alatt (Kolozsvár 1752), emez kéziratban maradt.

A vitatkozó irodalmat csak két író képviseli: Helmeczy István és Szathmári Paksi Mihály. Helmeczy István ²⁾ körösi helvét hitvallású lelkes, később superintendens, heves védője volt Calvin tanainak. Bernard Pál minorita ellen intézett egy ily című vita-iratot: „Igasság paissa, melylyel a Krisztustól szereztetett sacramentumi szent vacsora felől, az helvéciai confessióban kiadott igaz tudományt erősíti; és valamely tudós római katolikus egyházzemélynek, Bernard Pálnak 1735-ik eszt. Kassán kinyomatott nyilai ellen oltalmazza Melianus Gnatert etc.“ (Utrecht 1743.) Ez ellen intézte, mint említettük Gusztinyi János „Üdvösség mannájá“-t. — Szathmári Paksi Mihály ³⁾ gyu-

¹⁾ Horányi Memoria Hung. I. 466. Benkő Transsylv. II. 512. Siebenb. Quart. VI. 1796. 232. Katona Hist. Crit. XXXIX. 947. Remény 1851. II. 189. Ifj. Fejérpataky L. (i. h.)

²⁾ Horányi Memoria Hung. II. 92.

³⁾ Benkő Transsylv. II. 289. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 11.)

lafejérvári, majd marosvásárhelyi tanár szintén Bernard Pált támadta meg „Az úri vacsora felett meggyújtatott szövétnek“ című iratával. (Utrecht 1740.)

A vitázó irodalomnál nem sokkal gazdagabb a protestansok egyházi szónoklat-irodalm a. A debreceni születésű Apáti Miklós¹⁾ református lelkész (1662—1724) szent beszédekét és imamintákat bocsátott közre. Irt bölcséleti munkákat is, melyek a külföld tudósainál nagy tetszésre találtak, de még a múlt korszakban. — Nádu dv a r i Péter²⁾ Bethlen Sámuel udvari lelkésze, később szászvárosi prédikátor nyolcvannégy prédikációt írt, melyeket „Nádu dv a r i Péter prédikációi“ cím alatt Szathmári Pap Zsigmond és Udvarhelyi Mihály bocsátottak közre (Kolozsvár 1741.) — B o r o s n y a i L u k á c s J á n o s³⁾ udvarhelyi tanár, később helvét hitvallású superintendens (megh. 1760.) gyászbeszédekkel lépett a nyilvánosság elé. Legtermékenyebb volt valamennyi között H e r m á n y i J ó z s e f⁴⁾ nagyenyedi prédikátor, ki Benkő József állítása szerint százötvennyolc kötet beszédet írt össze, Máté evangéliuma-, Mózes, Eszter,

¹⁾ H o r á n y i N o v a M e m o r i a. I. 174. B a l o g h P á l, A philosophia hazánkban. (Philos. Pályamunk. I. 1835, 47.) S á r o s p a t a k i F ü z. 1857. I. 625.

²⁾ B e n k ő T r a n s s y l v a n i a II. 490

³⁾ W e s z p r é m i S u c c. M e d. B i o g r. III. 135. S i e b e n b. Quart. VI. 1796. 166. B e n k ő T r a n s s y l v. II. 464. H o r á n y i N o v a M e m o r i a I. 545.

⁴⁾ B e n k ő T r a n s s y l v. II. 476. S z i l á g y i S. E r d é l y i r o d a l o m t ö r t. (B. Szemle VI. 1859. 16.)

Jób, Jónás és Malachiás egyes helyei fölött. — Az unitáriusoknak is volt több jeles szónokuk, mint Ferenci Tamás, Keresztúry Sámuel és Gejza József.¹⁾

A szentírás-magyarázat terén egyedül áll Bod Péter²⁾ „A szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon“ című kiválóan papi használatra készített művével, mely a szentírásban előforduló szólamódokat, képeket, példabeszédeket és ábrázolatokat magyarázza s a szentírás megértésére nagy könnyebbségül szolgál. (Megjelent Győrött 1746.)

A bibliai irodalomban a protestansok különösen kitűntek. A Károli-féle bibliafordítás, bármily jeles volt is a maga korában, hibái miatt nem elégíthette ki őket, s azért részint ezen történtek javítások, részint új bibliafordítások keletkeztek. A Károli-féle bibliát (Ujtestamentum) a görög eredetiből kijavította és kiadta Bél Mátyás³⁾ 1727-ben. Az újszövetségnek teljesen új fordítása is jelent meg, melyet Torkos András⁴⁾ győri evangélikus prédikátor készítette és fia adott ki ily cím alatt: „Uj testamentom görögből.“ (Wit-

1) Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 26.)

2) Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 12.) Mikó. Bod Péter és munkái. (Bud. Szemle XVI. 1862. 5.)

3) Horányi Memoria Hung. I. 167.

4) Bod. M. Athénás 300. Sándor. M. Könyvesház 90. Tud. Gyűjt. 1820. IV. 43. Ribini Memorabilia II. 358, 396.

tenberg 1736.) — Nagymegyeri Besnyei György¹⁾ madari helvét hitvallású lelkész, a héber, görög és chaldaeus nyelvben jártas tudós, lefordítá az egész szentírást, de ki nem adhatta, azért a debreceni könyvtárban tette le (1737.) — A mozgalmas életű szenicei Bárány György²⁾, nagyvázsonyi evangélikus prédikátor, ki a külföldi, nevezetesen a jenai és hallei egyetemeken nagy tudományt szerzett magának, lefordítá az újszövetséget magyarra, s minden könyv elé bevezetést, exegetikai és erkölcsi jegyzeteket, s a szükséges földrajzi táblákat illesztve, közrebocsátotta ily cím alatt: „A mi urunk Jesus Kristusnak Uj Testamentoma, most görög nyelvből ujonnan magyarra fordított, és némely világosabb értelemre, s lelki épületre szolgáló magyarázatokkal és jegyzésekkel, azonkívül minden könyv és levél eleibe tétetett hasznos útmutatással és közönséges előljáró beszéddel kibocsátatott stb.“ (Lauban 1754.) Végre ugyanezen Bárány György, Sartorius (Szabó) János³⁾ nemescsói prédikátorral és Bárány János dunántúli superintendénssal szövetkezve héber nyelvből lefordította az ószövetségi szentírást is, de ez kiadatlan maradt.

¹⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 941. H o r á n y i Nova Memoria I. 454.

²⁾ W a l l a s z k y Conspect. 297. H o r á n y i Nova Memoria. I. 284. K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 936.

³⁾ W a l l a s z k y Consp. Reip. Litt. 299.

2. *Latin nyelven.*

A magyar hittudományi irodalom, mint láttuk, gazdagabb volt gyakorlati művekben — ha szabad így neveznünk a vallás-erkölcsi elmélkedéseket, oktatásokat és egyházi beszédeket; a latinnál az ellenkezőt tapasztaljuk: itt alig akadunk egy-két gyakorlati irányú munkára, míg az elméletiek erősen vannak képviselve, minek okát nem nehéz kitalálni.

A szorosabb értelemben vett hittudomány, rokon osztályaival több művelőre talált. Egész theologiánk e korból kettő van; az egyik Kornélyi Jánostól, a másik Aszalai Sámueltól. Kornélyi János ¹⁾, ki kassai, később nagyszombati jezsuita tanár volt (1686—1748), ily cím alatt bocsátotta közre művét: „Theologiae catholicae partes duae.” (Kolozsvár 1732.) — Az erdélyi születésű Aszalai Sámuel ²⁾ műve pedig: „Summa theologiae supernaturalis.” (1745.) — Sokan egyes dogmatikai kérdésekkel foglalkoztak. Így különösen kedvelt volt szűz Mária szeplőtelen fogantatásának tana, melyről többen értekeztek. Ilyenek: Jaszlinszky András ³⁾ szinai születésű jezsuita, nagyszombati, trencsini tanár, később rozsnói kanonok, (megh. 1748.), ki bölcseleti és természettani művein kívül

¹⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 871. Fasc. Eccl. 1842. II. 309. Közhasznú E s m e r e t e k T á r a. VII. 294.

²⁾ H o r á n y i Nova Memoria. I. 191.

³⁾ H o r á n y i Memoria Hung. II. 204. K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 962. F e s s l e r Gesch. X. 445. Fasc. Eccl. 1842. II. 296. L á n y i i. m. II. 101.

az említett tételt védelmezte egy beszédében, melynek címe: „Oratio de virginis deiparae sine macula conceptu“ (Nagyszombat 1744.) — Hasonlóképen Imrikovics György ¹⁾ jezsuita, kinek műve: „Mariae matris et virginis primi conceptus momenti innocentia vindicata.“ (Nagyszombat 1725.) — Továbbá Tersztyánszky János ²⁾ jezsuita (1706—1781) értekezett e tárgyról ily cím alatt: „Immaculati conceptus argumentum.“ (Nagyszombat 1734.) — Még többen foglalkoztak a szentháromság tanával, melyet az unitariusok ellen védelmeztek. Jelesen: Csapodi Lajos ³⁾ nemes származású jezsuita irt róla e cím alatt: „De augustissimo trinitatis mysterio.“ (Nagyszombat 1763.) — Kapi Gábor ⁴⁾ jezsuita többi közt ily című munkát bocsátott közre: „Institutiones christianae de Ss. Trinitate et verbo incarnato.“ (Nagyszombat 1732.) — Tapolcsányi Lőrinc ⁵⁾, a nagyszombati collegium tanára (1669—1729) a háromszemélyű egy istenről irt e cím alatt: „Theses theologicae de deo uno et trino“ (Nagyszombat 1727). Másik munkája: „De peccatis, gratia et merito“ (U. o. 1727.) — A l-

¹⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 867. Fasc. Eccl. 1842. II. 151.

²⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 1009. Fasc. Eccl. 1842. II. 319.

³⁾ H o r á n y i Memoria Hung. I. 443. Fasc. Eccl. 1842. II. 159. P a u e r i. m. 446, 462. L á n y i i. m. II. 92.

⁴⁾ H o r á n y i Memoria Hung. II. 287. Fasc. Eccl. 1842. II. 152. K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 868.

⁵⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 892.

mási András¹⁾ ily című vita-iratot tett közzé: „De tribus divinis personis in una divinitate adversus Georgium Enyedinum, unitariorum superatendentem,“ mely külföldön oly figyelmet gerjesztett, hogy még magasztaló költeményeket is irtak rá. Másik vallási műve: „De sacra veteris testamenti patrum doctrina.“ — Ide sorozható Barna János²⁾ jezsuitának, később váci kanonoknak ily című munkája: „Ss. Trinitatis selectissimus cultus“ (Nagyszombat 1727). — E tárgyról irtak még: Prileszky János és Pejachevich Ferenc³⁾ jezsuiták. — Az istenről szóló művei vannak a pozsonyi születésű Kern Jánosnak⁴⁾: „Stoicorum dogmata de deo“ (Göttingen 1764), és „Dei filium patri esse ὁμοούσιον antiqui ecclesiae doctores in concilio Antiocheno utrum negarint“ (U. o. 1755), mely az atya és fiúisten egylényegűségének tanát tárgyalja. — Cyrillus Mihály⁵⁾ bártfai fi ily című értekezést adott ki: „Dissertatio de beatitudine dei“ (Jena 1756.) — Csató Elek⁶⁾ ferencrendi provincialis latin értekezést irt a szentek praedestinációjáról és kiadta Kolozsvártt 1739-ben.

¹⁾ Horányi Memoria Hung. I. 22.

²⁾ Katona Hist. Crit. XXXVIII. 848. Fasc. Eccles. 1842. II. 130.

³⁾ Fasc. Eccl. 1842. II. 156.

⁴⁾ Katona Hist. Crit. XXXIX. 968.

⁵⁾ Balogh Pál. A philosophia hazánkban. (Philos. Pályam. I. 1835. 65.)

⁶⁾ Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 9.)

— Szegedy Mihály¹⁾ jezsuita a pápa csalatkozhatlanságát védelmezte: „De infallibilitate Romani pontificis“ cím alatt kiadott értekezésében Nagyszombat 1748). — Végre Rajcsányi János²⁾ nemes családból származott jezsuita (1671—1733) a hitről irt: „Opusculum de vera et falsa fidei regula“ (Kassa 1723), mely a következő évben Nagyszombatban magyarul is megjelent: „Az igaz és nem igaz hitnek próbaköve“ cím alatt. (L. a magyar hittudományi irodalmat.)

Az erkölcsi irodalmat egyedül Árvai György³⁾ egri, azután kassai jezsuita tanárnak „Piae meditationes“ (1711) című könyve képviseli, mely vallási elmélkedéseket tartalmaz az év minden napjára.

A mi a vitázó-irodalmat illeti, e téren csak két unitarianismus-ellenes író mutathatunk föl. Az egyik Almási András⁴⁾, kinek munkáját (De tribus divinis personis in una divinitate) már említettük. A másik pedig Sándor Ferenc⁵⁾, ki hasonló szellemű polemiát irt baccalaureussáavattatása alkalmával.

A szónoklat terén egyedül áll Csiba Mi-

¹⁾ Horányi Memoria Hung. III. 337. Katona Hist. Crit. XXXIX. 1005. Fasc. Eccl. 1842. II. 143.

²⁾ Katona Hist. Crit. XXXVIII. 883. Fasc. Eccl. 1842. II. 140.

³⁾ Horányi Nova Memoria I. 22. Katona Hist. Crit. XXXIX. 950. Fasc. Eccl. 1842. II. 303.

⁴⁾ Horányi Memoria Hung. I. 22.

⁵⁾ Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 8.)

hály¹⁾ lelkes hitszónok, ki latin egyházi beszédeit Kolozsvárrt 1727. tette közzé.

Szentírásmagyarázó szintén csak egy volt: Ferenczy Tóbiás²⁾, székely származású minorita provinciális, ki egyes látszólagos ellenmondásokat világosított meg ily című munkájában: „Contradictiones s. Scripturae apparantes“ (Kassa 1735). Ezenkívül még két ily tárgyú műve van.

A protestansoknak nincs szoros értelemben vett theologiai irodalmuk latin nyelven. A valláserkölcsi irodalomnak is csak egy képviselője van, s az Dániel István báró.³⁾ Született 1684-ben; igen mozgalmas élete volt; a háborús időkben gyorsan emelkedett, udvarhelyszéki főkirálybíróvá lett és bárói rangot nyert. Meghalt 1774-ben. Egy szerencsétlen lövés, mely fiát karján találta, adott neki okot a „Monita paterna“ (Szeben 1752) megírására, melyben a bűn az erényről, a jelen s a jövő életéről mély vallássossággal értekezik. E művet — mint említettük — leánya, Polyxena lefordította magyarra.

A vitázó irodalomban egyedül áll Gyönyösy Pál.⁴⁾ Született 1678-ban; tanulmányait

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXXVIII. 896. Fasc. Eccl. 1842. II. 327.

²⁾ Horányi Memoria Hung. I. 667. Katona Hist. Crit. XXXIX. 951. Benkő Transsylvania II. 447. Lányi i. m. II. 92. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 9.)

³⁾ Benkő Transsylv. II. 470. Siebenb. Quart. VI. 1796. 229. Katona Hist. Crit. XXXIX. 946. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 15.)

⁴⁾ Horányi Memoria Hung. I. 56. Wessprémi Succ. Medicor. Biogr. III. 148.

itthon kezdette meg s angol akademiákon folytatta, hol a „theologia doctora és az angol egyház presbytere“ címét nyerte. Hazájába visszatérván, Kassán lelkészkedett. Midőn Timon Sámuel a protestansok ellen egy művet adott ki, ő egy másikkal felelt neki, melynek címe: „Altare pacis, pro votis Irenicis erectum; arae Pilati Galilaeorum substituendum, super tumulum“ (Nagyszombat 1721). Ezen művében arról vitatkozik, hogy a katolikus fejedelem, előljáró, vagy földesúr megtűrhet-e tartományában, illetőleg birtokán eretneket, vagy büntetéssel, számüzéssel kényszerítheti-e a katolikus vallásra térésre. E miatt el kellett hagynia állását, s ekkor Vilmostól meghívást kapván, az oderi Frankfurtba ment theológiát tanítani, hol 1743-ban meghalt.

Szentírás-magyarázással szintén csak kevesen foglalkoztak. Deési Zsigmond,¹⁾ az udvarhelyi reformált gymnasium tanára az érckígyóról irt: „Exegesis serpentis aenei secundum historiam Mosis“ (Franeker 1717). — Csomós János²⁾ deési coadjutor és lelkész, a szentírással vonatkozó megjegyzéseit adta ki ily cím alatt: „Observationes philologico-criticae et critico-theologicae in quaedam veteris et novi testamenti loca“ (Bern 1765).

¹⁾ Siebenb. Quart. VI. 1796. 244. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (B. Szemle. VI. 1859. 10.)

²⁾ Horányi Nova Memoria I. 733. Benkő Transsylv. II. 470. Katona Hist. Crit. XXXIX. 945.